

Radu Umbreș este antropolog și urmează o abordare cognitiv-evoluționistă în studierea interacțiunilor umane, a moralității și a cooperării, a ritualurilor și credințelor aparent iraționale și a transmisiei culturale. Predă la Facultatea de Științe Politice, din cadrul Școlii Naționale de Studii Politice și Administrative, participă la cercetări interdisciplinare din zona academică și socială și contribuie la diseminarea publică a științelor cognitive. În 2022 a publicat cartea de față, *Living with Distrust: Morality and Cooperation in a Romanian Village*, la Oxford University Press.

RADU UMBREȘ

NEÎNCREDEREA

Cum funcționează România profundă

O cercetare antropologică

Ilustrații
de Andreea Chirică

Traducere din engleză
de Iulian Comănescu

HUMANITAS

Redactor: Andreea Niță

Coperta: Angela Rotaru

Tehnoredactor: Manuela Măxineanu

Corectori: Alina Dincă, Cristina Jelescu, Bogdan Nicolau

DTP: Dragoș Dumitrescu, Dan Dulgheru

Tipărit la Livco Design

Radu Umbres

Living with Distrust: Morality and Cooperation in a Romanian Village

© Oxford University Press 2022

All rights reserved.

Originally published in English in 2022. This translation is published by arrangement with Oxford University Press. Humanitas is solely responsible for this translation from the original work and Oxford University Press shall have no liability for any errors, omissions or inaccuracies or ambiguities in such translation or for any losses caused by reliance thereon.

© HUMANITAS, 2024, 2026, pentru prezenta versiune în limba română

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Umbres, Radu

Neîncrederea: cum funcționează România profundă:

o cercetare antropologică / Radu Umbres; il. de Andreea Chirică;

trad. din engleză de Iulian Comănescu. – București: Humanitas, 2026

Conține bibliografie

ISBN 978-973-50-9181-1

I. Chirică, Andreea (il.)

II. Comănescu, Iulian (trad.)

316

39

913

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0723 684 194

Cuprins

<i>Introducere pentru ediția românească</i>	9
<i>Cuvânt înainte</i>	15
<i>Mulțumiri</i>	17
Prolog: Demolarea colectivului	21
Bun-venit în Săteni	29
De la haosul primei întâlniri la structura cercetării	38
Planul unei etnografii a neîncrederii	49
Capitolul 1. Jocul complex al neîncrederii la cârciumă	55
Reputație și vigilență în turneele dramaturgice	59
Semne și inferențe în interacțiunea socială	67
Exploatare și generozitate	73
Dominația ca exercițiu de reputație	76
Noroc și performanță	80
Importanța unei minți vigilențe	87
Societatea ca o luptă	93
Capitolul 2. Casele încrederii și gardurile neîncrederii	99
Ecologia și ideologia modului domestic de producție	101
Atomizarea prin autarhie garantează siguranța	104
Supraviețuirea gospodăriei împotriva colectivismului autoritar	108
Flexibilitate conspirativă și oportunism colaboraționist	112
A ține răul afară din casă	116
Reputații curatoriate și suspiciuni creative	122
Gospodăria ca unitate de coordonare	
și interdependență a familiei	128
O societate de gospodării	136

Capitolul 3. Facerea și desfacerea neamurilor	141
Partea I: „Frate-frate, dar brânza-i pe bani”	143
Egalitatea neamurilor și căsătoriile echitabile	144
Nenumăratele probleme ale împărțirii proprietății între copii ...	148
Căsătoria ca uniune și separație.	156
Reajustări morale în ciclul domestic al reproducerii	161
Alegerea partenerilor de „a se ține” sau „a nu se ține neamuri”	168
Partea a II-a: Flexibilitatea echitabilă a rudeniei	175
Schimbările familiilor și evoluția nunților.	176
Socotelile neamurilor	180
Alegerea rudelor prin obligații morale	188
Un substitut bun pentru sânge	196
Importanța faptului de a fi rudă	203
Capitolul 4. Moartea și regenerarea încrederii	207
A fi acolo: moralitatea confruntării cu moartea	209
Moartea ca reputație definitivă	214
Simboluri funerare ale mutualității	219
Societatea morților	230
Drama mormintelor private....	237
...și tragedia cimitirului comun	241
Viața și moartea încrederii	244
Capitolul 5. Stabilitatea politică a fragmentării sociale	256
Facerea unui antreprenor politic	257
Politică rituală și tranzacții politice	263
„Hoțul deștept” și incapabilul politic	271
Guvernarea locală ca fief	279
<i>Plus ça change</i>	284
... <i>plus c'est la même chose</i>	292
Reproducerea morală a piețelor politice	302
Capitolul 6. Transformări în construcția încrederii	314
Obstacolele neîncrederii economice	315
Drumul către antreprenariat	319
Încrederea veche pentru casele noi	322
Echitatea pe termen scurt <i>versus</i> echitatea pe termen lung. ...	329

Crearea încrederii ca gestiune a incertitudinilor tehnologice și sociale.	334
Construcția etică a eului antreprenorial	348
Înclinații și contexte morale	354
Capitolul 7. A avea, sau a nu avea încredere	360
Trăind într-o cultură a neîncrederii	366
Povara istoriei	372
Flexibilitatea încrederii personalizate	379
Viitorul cooperării și al moralității	385
Rezonabilitatea neîncrederii	391
Referințe	395

Prolog

Demolarea colectivului

„Mămăliga nu explodează“, se spunea în perioada comunistă despre apatia politică a românilor, folosind o metaforă ce trimitea la țărani oprimați și înregimentați care alcătuiau cea mai mare parte a populației țării. Dar la începutul iernii lui 1989 mișcările de masă au răsturnat dictatura lui Nicolae Ceaușescu și o jumătate de secol de dominație comunistă asupra României. Schimbarea a avut un preț mare, cu sute de morți pe străzile Timișoarei și ale Bucureștiului, culminând cu execuția sinistrală a dictatorului, împreună cu prea-urâta lui soție. În frenezia revoluționară a acelor zile, mii de oameni au devastat cultura materială a comunismului și însemnele scandalosului cult al personalității detestatului conducător, distrugându-i palatele și efigiile din toată țara și pășind, astfel, într-o nouă eră, a democrației și a economiei de piață.

Departate de furia orașelor, în România rurală revoluția s-a răspândit ca rotocoalele stârnite de o piatră într-un lac, mai atenuată de distanță, dar mai extinsă ca amploare. Răsturnarea comunismului a ajuns în cele din urmă și în îndepărtatul sat Săteni¹ din regiunea nord-estică a Moldovei românești. Dictatura făcuse unele dintre cele mai mari ravagii chiar în mediul rural, treptat și relativ puțin cunoscut. Colectivizarea forțată

1. Pseudonim al unei localități rurale a cărei identitate va rămâne anonimă pentru protejarea persoanelor menționate în etnografie, ale căror nume vor fi de asemenea schimbate.

a anilor 1950 îi lăsase pe țărani fără pământ și distrusese aproape total agricultura pe persoană fizică. Sistemul politic a impus ulterior cooperativele agricole de producție – cunoscutele CAP-uri –, forme de proprietate colectivă care aparțineau doar pe hârtie membrilor comunității, de fapt controlate de stat.

După revoluție, sătenii au avut posibilitatea de a rămâne într-o formă de asociere colectivă, dar au decis să rupă această asociere și să reintre imediat în posesia a ceea ce era de fapt al lor. CAP-ul a fost „desfăcut” în câteva luni. După ce și-au împărțit pământul, animalele și mijloacele de producție, la marginea satului au mai rămas două grajduri. Un număr de membri ai CAP-ului le-a primit în locul plății pentru mai multe zile de lucru în folosul colectivității. Deși era vorba de construcții nou-nouțe, cu fundație solidă, de beton, structuri din bârne, acoperiș de tablă și ziduri de cărămidă, trista soartă pe care au avut-o a rămas în amintirea vie a sătenilor, chiar și la două decenii după evenimente.

Într-o dimineață, vreo 20 de săteni au venit la grajduri cu târnăcoape și lopeți, mânați cu toții de o singură idee. S-au apucat să marcheze cu cretă secțiuni de doi metri, prin interiorul clădirilor, pe care au început să le „felieze” metodic. Fiecare familie a luat acasă, cu căruța, cele câteva bârne de lemn, foi de tablă de acoperiș și lespezi de beton dislocate din bucata care le revenea. A fost doar o chestiune de ore până când două clădiri funcționale au devenit una cu pământul, la fel cum s-a întâmplat și în multe alte sate din România.

Ar fi mult prea ușor să explicăm distrugerea ca răz bunare – una din multele – împotriva vechiului regim. Clădirile nu au fost arse, așa cum te-ai putea aștepta atunci când e vorba de un act de furie colectivă. Și nici nu era vorba de ignoranță economică, fiindcă sătenii știau foarte bine care era valoarea activelor pe care le creaseră cu sudoarea frunții.

Dezmembrarea grajdurilor ridică o problemă fascinantă. De ce ai distruge, împreună cu alții, o entitate viabilă economic?

De ce ai face bucăți active ale căror părți constitutive au o valoare infimă luate separat? Sau, la modul mai general, de ce au renunțat locuitorii Săteniului la perspectivele mai largi și la economia de scară oferite de asocierea colectivă? De ce au revenit la agricultura de subzistență, la dimensiunile ineficiente ale gospodăriei individuale, lucru exprimat concret prin distrugerea unor grajduri moderne și încropirea altora, mult mai mici și nefuncționale? Odată ce coerciția socialismului a dispărut, de ce ai abandona mașinile-unelte și îngrășămintele, rotația la scară mare a culturilor, diviziunea muncii, acumularea de capital și toate celelalte beneficii ale fermelor colective extinse? Ce anume explică abandonarea coordonată a cooperării și reîntoarcerea la un mod de producție agricolă suboptim din punct de vedere economic și tehnologic, bazat pe ferma individuală de familie?

Toate societățile se bazează, într-un anumit grad, pe cooperare. Oamenii ar supraviețui cu greu fără sprijinul semenilor lor (Heinrich și Heinrich, 2007). Și totuși, extensia și intensitatea cooperării variază foarte mult de-a lungul timpului în diverse societăți. Vânătorii-culegători colaborează în rețele extinse, dar limitate doar la indivizi care se cunosc unii cu alții, în timp ce societățile urbane moderne presupun interacțiunea cooperativă cu nenumărați necunoscuți. Unele din relațiile de întrajutorare durează o viață întreagă, în timp ce altele se rezumă la una sau câteva interacțiuni. Specia noastră este fundamental cooperativă, dar caracterizată printr-o mare diversitate în privința numărului și specificului partenerilor și în privința intensității și obiectului comportamentelor pro-sociale. Pentru că nu toate interacțiunile sociale sunt benefice.

Cooperarea furnizează beneficii individuale și de grup, însă actorii au de-a face și cu omologii lor necooperanți. Bunăvoința poate fi exploatată prin strategii frauduloase sau exploataatorii. Posesiunile pot fi furate, promisiunile pot fi încălcate, serviciile prestate pot rămâne fără recompensă, înțelegerile pot fi

încălcate, iar accesul la resurse poate fi blocat. Pentru a porni și pentru a accelera cooperarea, oamenii trebuie să o delimiteze și să o protejeze față de necooperare. Interacțiunile cu beneficii mutuale se construiesc pe încrederea între parteneri, iar unele dintre instituțiile sociale sunt capabile să creeze stimulente pentru actori, în ideea că aceștia se vor dovedi demni de încredere. Există însă și beneficii ce pot fi obținute prin duplicitate și înșelăciune, iar lipsa încrederii poate inhiba demersurile cooperative.

Cum pot funcționa unele societăți cu un nivel atât de scăzut al încrederii, încât acesta implică renunțarea la asocierea de cooperare prin păstrarea în picioare a unei construcții pentru uzul comun, în loc de a o demantela pentru a obține din ea componente de valoare scăzută? Locuri ca Săteniul continuă să existe în ciuda neîncrederii la scară mare și a nivelului scăzut de cooperare extinsă, ba chiar într-o relativă liniște și pace. Un aspect deopotrivă frapant și plin de semnificație al distrugerii grajdurilor a fost spontaneitatea deciziei, modul fluid în care toată lumea a fost de acord cu demolarea ce avea ca scop partajul bunurilor. Nu a apărut nici o alternativă. Nimeni nu a zis: „Stați puțin, poate avem o soluție mai bună!” Nimeni nu s-a gândit la faptul că grajdurile ar putea fi păstrate pentru folosul comun de grup, ca proprietari sau producători. În impasul de încredere creat, singura soluție concepută a fost cooperarea cu membrii familiei, și nu cu alți locuitori ai satului.

Opțiunile sătenilor se întâlnesc într-un punct de coordonare la Schelling (Schelling, 1960), în care toată lumea face o alegere pornind de la ideea că tot restul lumii va face aceeași alegere. Reacția intuitivă la această presupunere a fost înclinația tuturor de a obține pe loc câte o mică parte. Locuitorii Săteniului au ajuns la un consens tacit în privința soluției celei mai evidente din punct de vedere cultural și cognitiv; distribuția egală între agenți, și nu cooperarea pe termen lung. Odată ce Leviatanul comunist a dispărut, întoarcerea la starea

naturală însemna că singurul contract social capabil de a susține cooperarea avea să vină din interiorul familiei.

Mi-au trebuit doi ani de muncă etnografică de teren ca să pot înțelege de ce împărțirea aparent ineptă a bunurilor era cel mai probabil deznodământ al lucrurilor, dacă nu cumva singurul posibil. Soarta grajdurilor a fost pecetluită de o distribuție preexistentă a încrederii și neîncrederii. Ca să înțelegem raționalitatea actului de distrugere brutală a proprietății colective din Săteni, trebuie să înțelegem de ce sătenii implicați întâmplător în gestionarea grajdurilor nu făceau parte din rețele de relații sociale bazate pe încrederea necesară pentru a se angaja în cooperarea pe termen lung, cum ar fi coproprietatea sau folosirea în comun a unei resurse. Grupul întâmplător de săteni implicat în acțiune nu conținea nici un fel de mecanism spontan de creare a încrederii *ex nihilo*. Nu au existat instituții ale statului, sau de altă natură, care să creeze stimulente pentru cooperarea bazată pe încredere. Mai mult de atât, reprezentările flagrante ale neîncrederii au făcut aproape imposibilă orice soluție coordonată, alta decât partajarea imediată.

Demolarea grajdurilor a fost un eveniment natural, desfășurat într-un loc cu o anumită istorie, cultură și ecologie a condiției materiale și relațiilor sociale, și nu un experiment controlat, realizat într-un vid social. La fel ca multe alte evenimente pe care le voi descrie, ea constituie un studiu de caz relevant și complex. În acea zi de iarnă din 1990, la fel ca în multe alte momente de după, încrederea în familie și neîncrederea în restul sătenilor a dus la o cooperare restrânsă, la nivel domestic, și evitarea angajamentului colectiv mai extins. Și totuși, cum vom vedea, povestea se complică pe parcurs: conflictul poate apărea chiar în interiorul familiilor, la fel cum întrajutorarea mutuală poate înflori în afara acestora. Societatea din Săteni este o distribuție dinamică de interacțiuni, relații, reprezentări mentale și publice și instituții, bazate

pe așteptări sociale care se întind de la încrederea profundă la neîncrederea totală, cu toate gradațiile și nuanțele existente între acestea.

Această carte oferă o documentare detaliată a modului în care locuitorii Săteniului gândesc cu privire la cei în care trebuie să aibă încredere, la când, cât de mult și de ce trebuie s-o facă. Ea urmărește modul cum trecutul și viitorul se întrepătrund în prezentul interacțiunilor sociale și duc la reprezentări culturale de încredere și neîncredere. Este o etnografie a unui sat românesc, dar se ocupă de fenomene familiare celor care studiază comunități rurale din România, din sud-estul european ex-socialist și din diferite alte locuri din lume. Povestea este despre indivizi cu personalitate individuală, care evoluează într-un context particular, social, istoric și ecologic, dar greutățile și alegerile lor spun adesea multe despre dileme sociale universale. Chiar dacă cultura Săteniului este o combinație particulară de reprezentări și practici, mecanismele mentale și de interacțiune implicate evocă predispoziții generale umane.

Analiza se mută de la particular la general și înapoi, în timp ce interpretările teoretice sunt folosite în mod eclectic, pentru a da sens diferitelor niveluri de analiză. E important că locuitorii Săteniului posedă o epistemologie populară complexă a secretului și o concepție despre lume bazată pe familie, cum importante sunt și mecanismele mentale universale care ne protejează, sau nu reușesc să o facă, împotriva înșelăciunii și a raptului. Ritualurile exprimă idei de ontologie populară, dar, totodată, modifică relațiile sociale existente dintre oameni. Luptele politice și schimburile economice depind de factori instituționali și ecologici, dar împărtășesc și aspecte legate de anumite obligații morale cu structurile de rudenie și religiile. Dacă un om își ucide fratele într-un acces de furie, un astfel de act are în spatele lui întreaga istorie a familiei, a satului, a unui anumit colț din Europa și a evoluției umane.

Abordarea mea este interdisciplinară în alegerea teoriilor, dar unificată în metoda de colectare și integrare a faptelor. Explicațiile cauzale pentru datele colectate în cadru natural, prin metoda etnografică, le-am căutat în conversațiile care au loc în și între diferite discipline. În mod fundamental, această carte este o explorare participativă a modului în care oamenii își reprezintă incertitudinea și se confruntă cu ea, gândind la intențiile și motivațiile altora.

Ca răspuns la puzzle-urile antropologice, relatarea etnografică descrie costurile și beneficiile încrederii, modul în care neîncrederea devine o alternativă rezonabilă în anumite interacțiuni sociale și în care locuitorii Săteniului își urmăresc scopurile reproductive, economice, politice sau transcendente într-un climat de încredere generală scăzută și, în același timp, de încredere personală foarte ridicată. Această relatare arată cum se adaptează unele așteptări de încredere în rude sau prieteni la transformările masive din organizarea socială, în timp ce alte reprezentări ale încrederii se perpetuează cu succes, de-a lungul timpului – ca, de pildă, primatul familiei ca unitate corporată.

Cartea caută o explicație pentru alegerea pe care au făcut-o sătenii în 1990, de a distruge grajdurile comune, și pentru multe alte practici și reprezentări, unele familiare, altele strănii, care caracterizează viața socială a Săteniului și, probabil, orice altă societate. Etnografia interpretativă se concentrează atât pe relațiile sociale cooperative, cât și pe cele necooperative din universul satului. O explorare mai profundă a țesăturii sociale a satului ne va permite să analizăm modul cum jocul dintre încredere și neîncredere determină deznodământul interacțiunilor sociale, de la cooperare la conflict. Volumul va explica modul în care rezultatele neconvingătoare ale unor acțiuni ca decolectivizarea și ale altor impasuri colective sunt cauzate de interacțiunea dintre agenți care se manifestă într-o ecologie a condițiilor naturale, proceselor istorice și ideilor

culturale, în contextul circumstanțelor personale și al constrângerilor structurale.

La final, ne-am dori să putem înțelege de ce singura soluție morală pentru locuitorii Săteniului a fost distrugerea grajdurilor. Dacă aveau vreo obligație etică la momentul respectiv, aceasta era de salvagardare a unor resurse precare. La fel ca în multe alte cazuri, ei au trebuit să trăiască cu neîncrederea.

Bun-venit în Săteni

Povestea grajdurilor distruse reprezintă ceea ce antropologii numesc o vigneta etnografică*. Rândurile care urmează se vor distanța de acest episod, oferind o schiță a geografiei, istoriei, ecologiei, culturii materiale și instituțiilor care formează Săteniul ca loc și ca societate. Capitolele ulterioare vor intra în detalii mai precise, dar în cele ce urmează voi descrie mai multe dintre premisele etnografiei Sătenilor, metodele de cercetare, precum și deschiderile și problemele pe care le creează un studiu naturalist al încrederii. Discuția cu privire la întrepătrunderea dintre metodologie și teorie va alcătui o hartă de parcurs a capitolelor care urmează.

Câmpia presărată cu dealuri din provincia istorică a Moldovei unde se află Săteniul e una dintre cele mai sărace regiuni ale Uniunii Europene.¹ Arhivele încep să menționeze satul la jumătatea secolului al XVI-lea. Distrus în repetate rânduri și reconstruit după diferite războaie și invazii tătare, până în secolul al XVIII-lea, Săteni era un sat de iobagi înaintea reformelor

* Vigneta etnografică sau antropologică este un fragment anecdotic folosit de cercetătorii din aceste discipline pentru a ilustra o realitate mai cuprinzătoare sau ca punct de pornire pentru o generalizare conformă cu realitatea din teren. (Notele cu asterisc aparțin traducătorului.)

1. Din considerente etice, am modificat toate numele și am păstrat un vag intenționat cu privire la toate detaliile care ar fi putut identifica satul sau oamenii din relatare.

treptate care au avut loc în secolele al XVIII-lea, al XIX-lea și la începutul secolului XX, reforme care i-au eliberat pe țărani și au redistribuit pământurile boierilor și ale bisericii, cea mai mare parte a suprafeței arabile până atunci.

Toți locuitorii Săteniului sunt români din punct de vedere etnic, deși multe familii au nume slave. Bătrânii păstrează în memorie migrații din Bucovina aflată acum în Ucraina, dar istoria orală este destul de săracă. Sătenii se mândresc cu faptul că printre ei nu se află nici măcar un rom, făcând abstracție de apariția, neliniștitoare pentru localnici, a unor grupuri nomade în timpul verii, care vând vase și covoare, colectează fier vechi și cumpără pene de gâscă. Aproape toți locuitorii satului sunt ortodocși, deși există câteva familii neoprotestante.

Însumând aproape 1.000 de locuitori, Săteniul este cel mai mare și mai bogat sat – și sediul administrativ – al comunei cu același nume, comună care include alte patru sate. Săraci după standardele europene și românești, locuitorii Săteniului se consideră relativ chivernisiți fiindcă au, în medie, mai mult pământ agricol pe familie decât sătenii din localitățile învecinate.

O principală sursă de rivalitate pentru localnici este Cătuneniul, un sat mai nou aflat în vecinătate, populat de bucovineni aduși în zonă la începutul secolului XX pentru a lucra pământul unei moșii boierești. Fiindcă nou-veniții și-au săpat bordeie în care să locuiască, localnicii din Săteni îi numesc disprețuitor „bortari”. Deși inițial au primit loturi de dimensiuni reduse, locuitorii Cătuneniului au reușit, la generațiile următoare, să agonisească turme mari de oi și vite și dependențe din ce în ce mai vaste pentru acestea. Deși între cele două sate există un anumit grad de rivalitate, ele au în comun și numeroase relații de rudenie și prietenie, iar această situație caracterizează și legătura cu alte localități învecinate.

Săteniul este situat într-o vale prin care trece un râu leneș, în aval de Cătuneni și de un lac de acumulare. Lacul este foarte prețuit de pescarii locali și este dat în folosința acestora de

Figura I.1 Harta României în Europa și amplasarea aproximativă a Săteniului (adaptare după Wikipedia Commons)

locuitorii bogați ai zonei, despre care se știe că sunt necruțători cu braconierii. Săteniul este legat de orașelul Orășeni printr-un drum de țară asfaltat, care continuă, mai departe, către reședința de județ, aflată la vreo opt ore de drum cu mașina de București (așa cum se vede în Figura I.1). Iernile sunt extrem de friguroase și cu ninsori abundente, iar verile – fierbinți și secetoase, cu furtuni aducătoare de grindină cât oul de gâscă. În schimb, primăvara și toamna e vreme plăcută, deși umedă și imprevizibilă.

Casele și grădinile împrejmuite sunt înghesuite unele în altele de-a lungul drumurilor lungi, înguste și neasfaltate, care se răsfiră din șoseaua de asfalt ce traversează satul. Săteniul este așezat în mijlocul unității administrative care îi poartă numele, înconjurat de câmpuri și dealuri joase, cu